
РОЗДІЛ II. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.8>

РОЗУМІННЯ ТЕРМІНУ «КОНСТИТУЦІЯ» В ПЕРІОД СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Бєлов Д.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7168-9488>*

Бєлова М.В.,

*доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2077-2342>*

Переш І.Є.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Переш І.Є. Розуміння терміну «конституція» в період Стародавнього Риму.

Вказується, конституція в сучасній державі є основою правової системи, тобто визначає її нормативну складову (законодавство та інші джерела права), а також систему державних установ, правову ідеологію, правову свідомість. Таким чином Конституція визначає всю парадигму конституційно-правових відносин в той чи інший період розвитку держави. При цьому трансформація уявлень щодо змісту конституції також відображає суспільно-політичні процеси.

Стаття присвячена дослідженню процесу формування та розвитку конституціоналізму, розуміння терміну «конституція» та ідеї, яку вкладали філософи в це поняття, шукаючи кращу модель стабільного політичного строю держави. В статті проаналізовано термін «конституція» в історичній ретроспективі та як він співвідноситься із розумінням конституціоналізму в сучасній юридичній літературі. Батьківщиною конституціоналізму був давньогрецький поліс, а основним теоретиком у цій сфері – Аристотель, який на підставі дослідження конституцій полісів своєї епохи дійшов висновку, що щодо кращої моделю конституції є змішана конституція, оскільки саме така модель

гарантує стабільне політичний устрій. Зразком змішаної конституції була конституція Спарти. Відповідно до думки Полібієм і Цицерону модель змішаної конституції була властива і Стародавньому Риму. Модель змішаної конституції була прийнята сучасним конституціоналізмом як догма.

У статті зроблено висновок, що конституція у вузькому розумінні розумілася як інституційний устрій із зазначенням того, хто має доступ до керівних органів і може брати участь у ухваленні рішень. Таким чином, йшлося про управління державою. Конституція в нормативному сенсі була покликана адаптувати справедливую систему управління до природи та мети спільноти громадян.

Ключові слова: конституція, конституціоналізм, основний закон, парадигма конституціоналізму, становлення конституції, конституційне право, право Римської держави, історія Стародавнього Риму, філософи Стародавнього Риму.

Byelov D.M., Bielova M.V., Peresh I.Ye. Understanding the term «constitution» in the period of ancient Rome.

It is indicated that the constitution in the modern state is the basis of the legal system, that is, it

determines its normative component (legislation and other sources of law), as well as the system of state institutions, legal ideology, and legal consciousness. Thus, the Constitution defines the entire paradigm of constitutional and legal relations in one or another period of state development. At the same time, the transformation of ideas about the content of the constitution also reflects social and political processes.

The article is devoted to the study of the process of formation and development of constitutionalism, the understanding of the term "constitution" and the idea that philosophers invested in this concept, looking for a better model of a stable political system of the state. The article analyzes the term "constitution" in historical retrospect and how it correlates with the understanding of constitutionalism in modern legal literature. The homeland of constitutionalism was the ancient Greek polis, and the main theoretician in this field was Aristotle, who, based on the study of the constitutions of the polis of his era, came to the conclusion that the best model of a constitution is a mixed constitution, since it is this model that guarantees a stable political system. An example of a mixed constitution was the constitution of Sparta. According to the opinion of Polybius and Cicero, the model of a mixed constitution was characteristic of Ancient Rome as well. The model of the mixed constitution was accepted by modern constitutionalism as a guide.

The article concludes that the constitution in a narrow sense was understood as an institutional arrangement with an indication of who has access to governing bodies and can participate in decision-making. Thus, it was about state management. The constitution, in a normative sense, was designed to adapt a just system of government to the nature and purpose of the community of citizens.

Key words: constitution, formation of the constitution, constitutionalism, basic law, paradigm of constitutionalism, constitutional law, law of the Roman state, history of Ancient Rome, philosophers of Ancient Rome.

Постановка проблеми. Конституціоналізм як політико-правова категорія та доктринальне вчення з'являється після виникнення та утвердження конституції держави в сучасному розумінні даного терміну. Він є нерозривним і безпосередньо походить від конституції держави. Хоч не завжди факт наявності конституції автоматично означає появу тієї чи іншої моделі конституціоналізму. Однак без появи (наявності) самої конституції (в широкому розумінні цього поняття), говорити про конституціоналізм не доводиться. Змістовну основу, саму суть конституціоналізму, на думку В. Шаповала, виражає формула: «конституційно-правова норма + практика її реалізації» [1, с. 135]. Тому дещо дивно, на наш погляд, коли в окремих роботах,

в тому числі і монографіях, звучать такі висловлювання: «античний», «середньовічний», «тоталітарний» чи «радянський конституціоналізм», оскільки в ті часи конституції як такої (в сучасному розумінні даного поняття) просто не існувало. Однак саме в попередні часи (*часи перед появою конституції як такої*) закладалися, власне, основи майбутнього явища – конституціоналізму [2, с. 98].

Конституція України є частиною національної правової системи, її ядром, виступає «координатором системи законодавства». Але, не зважаючи на те, що Конституція, як би міститься в середині правового масиву, її вплив не обмежується зв'язком «акт-акт». Усі елементи правової системи в свою чергу також впливають на конституцію.

З одного боку, Конституція – це свого роду конструкція, на якій будується практично все законодавство [3, с. 211]. Саме Конституція визначає характер поточного законодавства, процес правотворчості – встановлює, які основні акти приймають різні органи, їх назви, юридичну силу, порядок і процедуру прийняття законів. Розвиток законодавства можливий лише в параметрах, закріплених у Конституції, що слугує важливою умовою забезпечення його єдності, внутрішньої узгодженості. Як зазначає С. Шевчук, конституційні норми сформульовані у вигляді відкритого тексту, а отже, являють собою «пусті судини», які треба заповнювати конкретним змістом [4, с. 7]. Тому прийняття нової конституції в державі, зазвичай, викликає значні зміни й оновлення поточного законодавства. Не є винятком і Україна. Хоча, як відзначає В. Опришко, «чинне законодавство поки що не вписується в правове поле, визначене Конституцією України» [5, с. 118].

Разом з тим, поняття конституції неможливо розкрити повною мірою без з'ясування питання про її не тільки юридичну, а й соціально-політичну природу.

Багато сучасних понять, термінів та юридичних конструкцій бере своє походження від положень римського права, термін «конституція» не є виключенням. Існує багато поглядів вчених на співвідношення розуміння терміну «конституція» у Стародавньому Римі та те, що вкладають в цей термін сучасні нормотворці.

Безпосередньо **вивченням** розуміння терміну «Конституція» в період Стародавнього Риму присвячені роботи спеціалістів у галузі права, серед яких О. Жуков, Д. Шустров, О. Беренс, К. Хюльсен та ряд інших дослідників.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Варто розглянути комплексно органічний зв'язок термінів «конституція» та «конституціоналізм», як ефективних правових інструментів, що захищають конституційні принципи та цінності. Метою статті є дослідження поглядів на розуміння терміну «конституція» у період іс-

нування Римської держави та у концептуальному плані вирішальну роль переосмислення досвіду та політичного строю Стародавнього Риму сучасними європейськими державами.

Виклад основного матеріалу. Термін «конституціоналізм» походить від латинського слова *constitutio* – конституція, що, своєю чергою, етимологічно пов'язане з латинським словом *constituere*, що в перекладі українською мовою буквально означає «встановлювати» («встановити»). На відміну від терміна «конституціоналізм», який почали використовувати в кінці XVIII – на початку XIX століття, слово «конституція» вживали ще у своїх творах античні мислителі, у текстах і навіть назвах офіційних документів політичного й нормативно-правового змісту Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, тобто понад дві тисячі років тому. Його розглядали здебільшого як синонім строю держави [6].

Застосування словосполучення «римська конституція» та його похідних нерідко викликає скептичне відношення, що ґрунтується на сумнівах у правомірності вживання цього поняття, його юридичної та історичної коректності.

У сучасній юридичній літературі конституція зазвичай розуміється як «основний закон», як *lex fiindamentalis* держави, як окремий правовий документ, що визначає суспільний та державний устрій [7].

Мабуть, що поштовхом для використання латинського слова «*constitute*» як юридичного поняття первинно послужило вживання у заголовку офіційних документів Стародавнього Риму часів Принципата та Домінату. Це поняття вживалося у словосполученні «*Rem Publicum Constituera ...*» – «Римський народ встановлює ...». Пізніше дієслово «встановлює» трансформується в іменник «встановлення, пристрій», що і дало початок численним стародавнім «конституціям» [8].

Римська Республіка не мала письмово зафіксованої в одному документі конституції; не писаний *mos maiorum* (звичай предків) регулював політико-правові відносини поруч із писаними законами (*leges*) з окремих сторін життя. При цьому звичайне право було, відповідно до думки О. Берендса, свідомим правовим життям, життям на основі права, воно являло собою щось таке, що в сукупності зміцнює дію права [9].

Початковий тип народного закону (*lex publica*) вимагав, щоб взаємодія конституційного характеру, тобто *agere* з розділенням на курії народом, тобто *comitiare*, насправді відбувалося у рамках *comitium*, тобто центральної площі міста та у зв'язку з цим усередині кола світу, окресленого *pomerium* [10].

Для прийняття законів нових типів, які передбачали поділ не на курії, а на центурії або на триби, внаслідок мілітаристського характеру останніх необхідно було збиратися за межами *pomerium*,

оскільки військові групи не могли перебувати всередині ритуально окресленого *pomerium* області. При цьому збори проходили, звичайно, не в будь-якому місці, а безпосередньо за межами сакрального кордону міста. Тут магістрат, який керував законотворчістю, ставив формальне питання про згоду законопроекту (*rogatio*), що зібрався з буквальним текстом. Він виконував цю функцію як носій ауспіцій та володар релігійної за своїм характером влади діяти в рамках наданих повноважень.

Закони XII таблиць за своїм характером також були законами міських жителів. Цей «основний закон» римської республіки сприяв утвердженню миру в ранньореспубліканському суспільстві, оскільки згладжував протиріччя між патриціями та плебеями в галузі цивільного та кримінального права і, таким чином, реалізовував принцип громадянської рівності у найважливіших сферах життя.

На думку вчених, римська республіка ніколи не була демократією афінського типу; і *eleutheria*, *isonomia* і *parrhesia*, які переважно формували образ останньої, здавалися римлянам ближчими до *licentia*, ніж *libertas*. Насправді римська юриспруденція не зробила безпосередній внесок у специфічну проблему політичної свободи. Але вона зробила суттєвий непрямий внесок, розвиваючи ідею законності, наступною версією якої є англо-саксонська правова держава. Для того щоб римська правова і конституційна традиція стала основою сучасного конституціоналізму і представницької демократії, знадобився столітній досвід «експериментування» з давньоримськими практиками, що здійснювався шляхом поступового відбору їх найістотніших елементів.

На думку Аристотеля, держава існує не для того, щоб зробити життя можливим, але для того, щоб зробити його гарним. Більшість грецьких філософів періоду розквіту полісної культури індивід і держава було неможливо протиставлятися одне одному. Навпаки, для індивідів держава була єдиним засобом реалізації їх найвищих цілей, і людина не могла бути вважатися нормальною, не будучи добрим громадянином. Для політичних ж мислителів найкращим свідченням справді громадянської поведінки було підпорядкування законам, тобто. конституції. Чого не вистачало римському конституціоналізму, так це вміння жити відповідно до «духу часу» і пристосовуватися до політичних обставин, що постійно змінюються. Внаслідок цього межі IV–III ст. до зв. е. незалежні грецькі поліси розчинилися у світовій державі, але в зміну Римської республіки прийшла світова Римська імперія.

Один із найбільших теоретиків державності часів агонії Римської республіки, Цицерон, дотримувався концепції змішаного правління. Він перебував під сильним впливом вчень Аристотеля

та Полібія та у змішаній моделі правління бачив єдиний шанс для виживання республіканського правління в Римі: «...при розумно змішаному державному устрої... немає причин для змін... становище кожного міцне». І такому пристрою завжди властиво велике рівність, без якої вільні люди навряд чи можуть довго обходитися». Цицерон позитивно оцінював змішаний пристрій, оскільки вважав, що тільки він здатний висловити ідею справедливості і тільки при такому пристрої воно може бути вічним [11]. Йому ми зобов'язані введенням у науковий обіг у політико-правовій думці таких понять, як «держава – справа народу», визначення держави як загального «правопорядку» та розробки «природного права» як вищої форми права, не залежить від волі людей. Він найближче підійшов до сучасного трактування конституціоналізму та конституції, але його ідеї не знайшли продовження надалі.

У Римі так і не було розроблено письмову конституцію. Існував лише канон норм, які створювалися та визнавалися через традицію. Ця нормативно діючий зв'язок традиції не кодифікувався, не набував форми позитивного права, але відповідав тому, що характерно для історико-еволюційного поняття конституції насамперед в Англії.

Враховуючи латинську етимологію слова «конституція» у нових європейських мовах, розуміння грецької та римської політико-філософською та правовою думкою «конституційних засад» античних держав, а також наявний у науковій літературі теоретичний аналіз змісту поняття «конституція» стосовно сучасних держав, використання поняття «римська конституція» юридичному відношенні є цілком коректним.

Висновки. Конституція в сучасній державі є основою правової системи, тобто визначає її нормативну складову (законодавство та інші джерела права), а також систему державних установ, правову ідеологію, правову свідомість. Таким чином Конституція визначає всю парадигму конституційно-правових відносин в той чи інший період розвитку держави. При цьому трансформація уявлень щодо змісту конституції також відображає суспільно-політичні процеси.

Будь-яка дефініція поняття «конституція» буде неповна, якщо спробувати співвіднести її з поняттям «римська конституція» будь-якого, навіть дуже невеликого хронологічного відрізка. «Римська конституція», що охоплювала, і державно-правові норми, і політико-правовий порядок, завжди виявиться явищем більш багатовимірним, ніж будь-який варіант загального визначення. Конституція у вузькому розумінні розумілася як інституційний устрій із зазначенням того, хто має доступ до керівних органів і може брати участь у ухваленні рішень. Таким чином, йшлося про управління державою. Конституція в нормативному сенсі була покликана адаптувати справедливую

систему управління до природи та мети спільноти громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. К.: АртЕк, Вища шк., 1997. 511 с.
2. Стецюк П.Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша: Посібник для студентів. Львів: Астролябія, 2004. 232 с.
3. Оніщенко, Ольга Вікторівна. Конституція України як основне джерело конституційного права України. Дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук спец.: 12.00.02 – «конституційне право». Київ, 2005. 216 с.
4. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції: Навч. посіб. Х. : Консум, 2002. 394 с.
5. Опришко В.Ф. Конституція України – основа системи національного законодавства. Правова держава. Щорічник наукових праць. Інститут держави і права ім.В.М.Корецького НАН України. Вип. 14. К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2000. С. 118–125.
6. Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри. / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, О.М. Лисенко, А.А. Мелешевич. К.: ВАІТЕ, 2021. 528 с.
7. Жидков О.А. Вступительная статья. Соединенные Штаты Америки. Конституция и законодательные акты. М., 1993. С. 10.
8. Шустров, Д.Г. Сущность конституции: основные теории: монография. Юрлитинформ. М., 2017. 227 с.
9. Behrends O. Die Gewohnheit des Rechtes und das Gewohnheitsrecht. Die Begründung des Rechts als Historisches Problem. München, 2002. S. 21.
10. Hülsen Ch. Comitium. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Bd. IV,1. Stuttgart, 1935. S. 717-718.
11. Цицерон Марк Туллий. Диалоги о государстве, о законах. М., 1966. С. 33.
12. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. В. Березний: РК «Євро-стандарт», 2011. 400 с.
13. Белов Д.М. Основний закон як основа формування та реалізації політики держави. Ученые записки Таврийского национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». 2011. Том 24 (63). № 2. С. 136–144.
14. Белов Д.М. Удосконалення Конституції як спосіб реалізації парадигми конституціоналізму. Форум права. 2012. № 3. С. 62–67.